

הבניית הזהות הדתית של גן הילדים

בחינוך הממלכתי-דתי (חמ"ד):

בין הגמוניות לעצמאות

אורנה שניידר

תקציר

רציונאל המחקר: הציונות-הדתית (להלן: הצה"ד) לכודה בתוך "סינדרום אידיאולוגי" המקשה עליה לנתב את דרכה בין שני עולמות מנוגדים: מצד אחד, עולם ה'קודש': עולם קבוע, ציווי, אובייקטיבי, בעל תכנים אידיאיים מחייבים הממלאים את מכלול חייו של האדם; ומצד שני, עולם ה'חול': המאמין בעמדות רלטיביסטיות בתוך עולם דינאמי ומשתנה בעל ערכים אוניברסאליים וליברליים, סובייקטיבי ובלתי יציב. היעדר פתרון תאולוגי-חברתי ופוליטי להתמודדות עם הניגודים שבין שני העולמות גורם לכך שהמתחים בין האידיאולוגיות השונות ממשיכים לייצר כל הזמן זרמים חדשים של קהילתיות בתוך הצה"ד, הנעים על ציר הרצף שבין שמרנות לליברליות דתית, תופעה שאף התעצמה בעקבות השפעות פוסט-מודרניות.

מטרת המחקר: לבחון את תהליכי הבניית זהותו הדתית של גן הילדים של החמ"ד במציאות מרובת זהויות קהילתיות שהיא תוצר של הדואליות האידיאולוגית המאפיינת את הצה"ד: המתח בין 'קודש' ל'חול', וכן בעקבות חלחולן של קהילות חוץ לצה"ד, קהילות שאינן דתיות. בהתאם למטרת המחקר נוסחו שתי שאלות ראשיות, אחת המתייחסת להתמודדות בסביבה האקולוגית הפנים-גנית עם הקונפליקטים הנוצרים כתוצאה ממצואה ממציאות זו (גננות, קהילת הגן) והאחרת – להתמודדות עם מציאות זו בסביבה האקולוגית החוץ-גנית (מדריכות, מפקחת מחוזית על גני הילדים, מפקח מחוזי, מפקחת ארצית על גני הילדים, ראש מנהל החמ"ד, יו"ר יועצת החמ"ד, וכן מדיניות משנת החמ"ד).

שיטה: המחקר נערך על פי הפרדיגמה האתנוגראפית במתודה של "חקר מקרה מרובה" קולקטיבי, שהיא אחת השיטות המקובלות לעריכת מחקר איכותני. נבחרו חמישה גנים בדגימה בלתי-הסתברותית מסוג 'מדגם מכוון' (purposeful sample) הדוגם פרטים שישפקו מידע עשיר שישרת את מטרת המחקר: שלושה גני חמ"ד, שכל אחד מהם מייצג את אחד משלושת הזרמים המרכזיים של הצה"ד, הנעים בין שמרנות לליברליות דתית: גן חרד"לי, גן ציוני-דתי קלאסי וגן המשתייך לקיבוץ הדתי. להרחבת ההבנה של הדרכים לכינון זהות דתית בגן החמ"ד נבדקו שני גני חמ"ד נוספים שאותם מזינות קהילות לא דתיות שאינן משתייכות לצה"ד, והמשתייכים ל"ספר אקולוגי-תרבותי" (edge culture): גן עם קהילה מסורתית-חילונית וגן עם קהילת יוצאי אתיופיה.

כדי לנתח את הנתונים נבנה מודל תאורטי-סוציולוגי שמיזג שתי מסורות תאורטיות: התאוריה המערכתית-אקולוגית (Ecological Systems Theory) ששימשה מסגרת מושגית להבנת השפעתן של הסביבות החברתיות המקיפות את הגן (Bronfenbrenner & Morris, 1979, 1986; Cicchetti & Valentino, 2006), ותאוריית הייצוגים החברתיים ששימשה מסגרת מושגית לזיהוי ולאבחנה של דרכי הביטוי המילוליים והמעשיים של האידיאולוגיה הדתית (Social Representations Theory – SRT) (Doise, Clemence, & Lorenzi-Cioldi, 1993; Moscovici, 1976, 1988).

הנתונים במחקר נאספו על פני שתי שנות לימוד, תשע"א ותשע"ב, וכללו תצפיות שהתמקדו בכל מרחבי העשייה של הגננות בחמשת הגנים שנבחרו. לפני כל תצפית נערך ריאיון טלפוני מטרים עם הגננת, ולאחר התצפית נערך עמה ריאיון מאזכר ומזמן. כמו כן, נערכו ראיונות חצי מובנים עם מידעני מפתח, ובהם, רב הגן ונציגי קהילת הורי הגן, וכן עם גורמים במעגלים האקולוגיים שמחוץ למרחב הגן הקשורים למערכת הפיקוח וההדרכה. נוסף על כך, נבדקו מסמכי תרבות שכתבו הגננות ומסמכים שכתבו מחוץ למרחב הגן, על ידי פיקוח החמ"ד. הניתוח התבצע בגישה רב-ממדית המשלבת בין ניתוח טקסטואלי-תוכני שיושם במחקר זה על פי עקרונות הניתוח הקטגוריאלי של גישת "תיאורה מעוגנת בשדה" (grounded theory) ובין ניתוח טקסטואלי-צורני שיושם במחקר זה על פי עקרונות ניתוח השיח הביקורתי (Critical Discourse Analysis – CDA)

ממצאים: הגננות התמודדו עם המציאות הקונפליקטואלית באמצעות מענה לוקאלי של כינון דגם פדגוגי-דתי המושתת על העוגנים הקהילתיים של קהילת הגן. עקב כך, נוצרו דגמים פדגוגיים-דתיים שונים לכינון זהות דתית, למרות שכל הגנים כפופים לאותה מערכת פיקוח. חמשת הדגמים שכוננו הגננות בהתאם לעוגנים הדתיים של הקהילה, הובילו לבניית מודל תאורטי המאפשר לאפיין את מגוון גני החמ"ד – מודל פדגוגי-דתי על לכינון זהות דתית בגן החמ"ד. בהתאם למודל זה נמצא שבכל חמשת הגנים התקיימו שלושה קודים הגמוניים דומיננטיים המהווים את ליבת הזהות של גן החמ"ד: כינון לאקולטורציה, שימוש בפרקטיקות המושתתות על זיכרון קולקטיבי מתמשך על פני ציר השנה היהודית וסוציאליזציה יהודית באמצעות שימוש בזמן עבר משוחזר. נוסף לקודים ההגמוניים, נמצאו במחקר קודים עצמאיים רצסיביים שנמצאו רק בחלק מהגנים משום שנבחרו כדי לתת מענה ישיר לקהילת הגן, בהתאם להשתייכותה הדתית. בהתאם לכך, הגנים המוזנים מקהילות המשתייכות לצה"ד כוננו **מודל תיאולוגי**. ייצוגי הזהות שנבחרו היו בעלי דפוסי טיפולוגיה תיאולוגית בעלת מאפיינים של "ניאו-מסורתיות" הדוחה את העולם המודרני ומאידך מחיל את עולם התורה וההלכה על כל תחומי החיים. בהתאם לכך, ייצוגי הזהות בו הושתתו על סממי דת ועל ראיית האלוהים כמקור הבריאה והסדר החברתי. לעומת זאת, בגנים המוזנים מקהילות שאינן משתייכות לצה"ד, קהילות שאינן דתיות, ייצוגי הזהות כוננו **מודל סוציולוגי**, המושתת אף הוא על סממי הדת, אך מנכס בעיקר שיח ופרקטיקות המבוססים על היהדות כבעלת ערכים לאומיים וערכים חברתיים. ייצוגי הזהות שנבחרו בדפוס של הטיפולוגיה הסוציולוגית היו בעלי מאפיינים של **מידור (compartmentalization)** שאינו רואה סתירה בין התרבות החילונית ובין הדת, אלא חלוקת סמכויות ותחומי אחריות.

על קו התפר שבין הזהות התיאולוגיות לזהות הסוציולוגיות, ממוקם הגן של הקיבוץ-הדתי המקיים מבנה בינארי המשלב במעין שתי וערב דפוסים מהטיפולוגיה התיאולוגית לצד דפוסים מהטיפולוגיה הסוציולוגית.

בכל אחד משני המודלים, התיאולוגי והסוציולוגי, נמצאו קודים עצמאיים שאפיינו שני קטבים שונים: מפדגוגיה מונוליתית לפדגוגיה של שונות, משיח ניכוס דתי לשיח ניכוס לאומי, מקידוד זמן עבר מעגלי לקידוד זמן הווה לינארי, מפרשנות מסנגרת לפרשנות מתרחקת ועד ביקורתית. הקוד העצמאי האחרון, ממגדתיות (מגדר ודת) פטריארכלית למגדתיות פמיניסטית, נצפה רק בגנים שהוזנו מקהילות השייכות לצה"ד. ריכוזם של הקודים העצמאיים במודל הסוציולוגי שהתפתח באזור הספר האקולוגי התרבותי שמטבעו פתוח להשפעות חיצוניות, מצביע על יצירת דתיות יהודית אלטרנטיבית תוך ויתור על דפוסי כינון של זהות דתית.

למרות שלכאורה היו אמורים להימצא קונפליקטים בגני החמ"ד, בגנים שהשתתפו במחקר לא נמצאו קונפליקטים. הסיבה לכך היא השפעתם של שני גורמים הנובעים מהמבנה הארגוני הייחודי לגן הילדים: מצד אחד, הגנות ניהוט מאוטונומיה מנהלית ופדגוגית, ומצד שני, הן מתנהלות בבדידות פרופסיונאלית ובלי תמיכה מצד המערכת. שילוב זה בין אוטונומיה לבדידות הוביל את הגנות לאמץ את קהילת הגן כקהילת השתייכות, ומנגד, לצמצם את הקונפורמיות שלהן למערכת החינוכית המעסיקה אותן, פעולה שהוגדרה במחקר זה "אוטונומיה פרופסיונאלית מגויסת לקהילה". מציאות פרופסיונאלית ואישית זו הובילה את הגנות לנתינת מענה פדגוגי דיפרנציאלי שבא לידי ביטוי בכינון מגוון דגמים פדגוגיים-דתיים, מגוון שמנע את היווצרותם של קונפליקטים בגני החמ"ד, ובכך סייע לשמר את מגוון "פלגי המים" של הצה"ד תחת כנפיה של מערכת חינוך אחת המשותפת לכל הפלגים, בשונה מהמציאות הרווחת בבתי הספר.

מאחר שלא נמצאו קונפליקטים במעגל המיקרוסיסטם (Micro-system) הפנים-גני, נבדק בהמשך המחקר הימצאותם של קונפליקטים ודרכי ההתמודדות עמם במעגלים האקולוגיים החיצוניים לגן הילדים, המיסוסיסטם (Meso-system) – מערכת ההזרחה והפיקוח, והאקסוסיסטם (Exo-system) – משנת החמ"ד. מנעד הדתיות של הגורמים הקשורים לגן הילדים, ייצר עימותים בין קבוצות ההשתייכות השונות בשלושה ייצוגי קונפליקט שנמצאו תואמים את הייצוגים המרכזיים המזינים את ליבת הזהות של הצה"ד: שיבוץ גנות לגני החמ"ד, נראות בביגוד ואידיאה חינוכית. אמנם הקונפליקטים שנמצאו היו מועטים, אולם דרכי ההתמודדות של מערכת החמ"ד עם הקונפליקטים שיקפו דיפרנציאציה מרובה שייצגה תפיסות עולם חינוכיות שונות: משנת החמ"ד היא משנה רעיונית שאינה כוללת יעדים אופרטיביים להתמודדות עם קונפליקטים. עקב כך כל אחת מרמות הפיקוח יצרה לעצמה מנגנונים שונים כדי לשמור על גבולות הדתיות של גן החמ"ד באמצעות שליטה על עובדי החמ"ד ועל קהילת ההורים, וכך כדי למזער את הקונפליקטים ולהביא ליציבות המערכת. הפיקוח הארצי מפעיל מנגנונים עקיפים של הפעלת סוציאליזציה דתית המושתתת על העבר המשותף, לעומת זאת, הפיקוח המחוזי מפעיל מנגנוני סוציאליזציה דתית המושתתת על הווה דיפרנציאלי. מדיניותו של ראש המנהל היא בבחינת **ניצנים ראשוניים למפנה אידיאולוגי-חינוכי** במערכת החמ"ד המנסה להרחיב את גבולות ההגות החינוכית מעבר לתפיסתו של הרב קוק. לעומת זאת, מנהלי המחוזות ממשיכים לדבוק במדיניות החמ"ד רבת השנים, הדוגלת בהובלת פרוגרמה בה עולם הקודש שולט על כל תחומי החיים.

מוקד קונפליקטואלי נוסף שנמצא במחקר היה במפגש בין שתי הזהויות, הדתית והחילונית, מפגש שהביא לבניית מודל אקולוגי-דתי לכינון זהות גן החמ"ד שסייע לבחון את מיצובה (discursive position) של כל אחת מזהויות. בניתוח הממצאים לפי מודל זה, נמצא כי כל אחד מהמעגלים האקולוגיים של סביבת הגן, מקיים דפוס כינון זהות שונה, המדיר או המאדיר את כל אחת משתי הזהויות – הדתית והחילונית: דפוס הגמוניות דתית, דפוס הכבוד ודפוס אשלייתי רב-זהויות. הרב-גוניות של הדפוסים המנוגדים זה לזה מלמדת על פלורליזם מערכתי המאפשר דינאמיות, שבה כל אחד מעובדי המערכת יכול לכוון דפוס כינון זהות עצמאי.

הדיפרנציאציה הגדולה בהתמודדותן של המעגלים האקולוגיים החוץ-גניים עם ריבוי הזהויות מצטרפת למענה הפדגוגי הדיפרנציאלי הפנים-גני שסיפקו הגנות לקהילת הגן, ומלמדת על היעדר קוהרנטיות חינוכית ועל פירוק ההגמוניות של הפיקוח המרכזי ופיזורו לחלקיקי הגמוניות לוקאליים התואמים את הגישה הביקורתית הפוסט-סטרוקטורליסטית. היתרון של המערכת הדינמית הוא

שעקרונותיה מעוצבים ומתפתחים בהתאם לנסיבות ולצרכי החיים המשתנים. אלא שיתרון קהילתי זה מהווה חיסרון מערכתי המצביע על חולשתה של מערכת חינוך שאינה מצליחה להשליט את ההגמוניות הממסדית ולמנוע את פירוק גבולותיו הדתיים של גן החמ"ד באזור הספר האקולוגי התרבותי, עד כדי יצירת דפוסי כינון זהות המנוגדים לליבת הזהות הדתית של גן החמ"ד.

תרומת המחקר: המחקר הנוכחי מציע שני מודלים חדשים שנבנו בעקבות ניתוח הממצאים, והאמורים לשרת את מערכת החמ"ד בדרך לכינון זהות דתית בגן החמ"ד, בעקבות המפגש בין מגוון של קהילות פנים המשתייכות לצה"ד ובין קהילות שמחוץ לצה"ד המחלחלות אליה דרך אזורי הספר: המודל האחד הוא מודל על פדגוגי-דתי לכינון זהות דתית בגן החמ"ד – מודל זה אמור לסייע בידי מערכת החמ"ד וכן בידי חוקרים למפות את גני החמ"ד בהתאם למרכיבי הזהות הדתית שמכונן כל גן, ומתוך כך לבחון את התהליכים הסוציולוגיים-חינוכיים המתרחשים בתוך הגן ומחוצה לו. המודל הנוסף הוא מודל אקולוגי-דתי לכינון זהות גן החמ"ד במפגש בין הזהות הדתית לזהות החילונית – מודל זה מאפשר לבחון את המתרחש באזור הספר האקולוגי התרבותי בעקבות המפגש בין שתי הזהויות, הדתית והחילונית, באמצעות שלושה דפוסי כינון זהות המדירים או מאדירים את כל אחת משתי הזהויות. השימוש במודל זה לסיווג גני החמ"ד יכול לסייע בחשיפה של יחסי הכוח בין שתי הזהויות ושל הריבוד החברתי של כל אחת מהן, במטרה לצמצם את הקונפליקטים ביניהן, ואף לפעול להסרתם אל מחוץ למערכת החינוכית. שני המודלים עשויים לסייע למערכת החמ"ד בעריכת בדיק בית ובחינה מחדש של מבנה ההדרכה והפיקוח על גני הילדים, ובמציאת דרכים להמשכיותה של הקהילה הצה"ד, המשכיות התלויה במידת יכולתה של מערכת החינוך שלה, החמ"ד, כסוכן תרבות לשמר את המסורת, את הערכים, את דפוסי החיים ואת התהליכים החברתיים שלה.

